

Г. В. Бишук,

Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Горлівка

ЗМІНА КОМУНІКАТИВНИХ РОЛЕЙ ЯК СКЛАДОВА ДІАЛОГІЧНОГО ПРОСТОРУ

У статті автор робить спробу проаналізувати лінгвістичні та екстралінгвістичні чинники, що слугують індикаторами зміни ролей співрозмовників у діалозі.

Ключові слова: зміна комунікативних ролей, діалогічна єдність з логічною послідовністю ремарок, тематичний мікродіалог.

В статье автор делает попытку проанализировать лингвистические и экстралингвистические факторы, которые служат индикаторами смены коммуникативных ролей как составляющей диалогического пространства.

Ключевые слова: смена коммуникативных ролей, диалогическое единство с логической последовательностью ремарок, тематический микродиалог.

The author is trying to analyse the linguistic and extralinguistic features which may be regarded as indicators in turn taking of a dialogue.

Key words: turn taking, dialogical entity with logical remarks, microdialogue.

Доробок учених, що займаються проблемами, які є предметом вивчення і дослідження в області психо-лінгвістики та лінгвістичної прагматики, може бути використаний в ході аналізу структури діалогу як мовного явища та об'єкту вивчення лінгвістики. Це дає можливість підійти до аналізу побудови діалогу і, зокрема, механізму зміни ролей не лише з точки зору власне лінгвістичних, але і екстралінгвістичних характеристик, як от мета і предмет висловлювання, взаємовідносини партнерів, їх ставлення до предмету розмови, обставини протікання діалогу. Відомо, що зміна ролей є основною визначальною характеристикою діалогічного спілкування.

Для вивчення зміни ролей в діалозі важливим є поняття загального стилю зміни ролей, оскільки воно істотно впливає на визначення статусу реплік. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені Д. Таннен, яка вперше запропонувала в аналізі діалогів поняття «стилю підвищеної активності» (high involvement style) [9, с.254]. Застосування «стилю підвищеної активності» мотивує бажання співрозмовників зміцнити соціальний контакт, показати високий рівень взаєморозуміння. Однак власне лінгвістичне наповнення діалогу в цьому стилі, на перший погляд, суперечить традиційному уявленню про кооперативний діалог, оскільки механізм зміни ролей у цьому випадку поєднує у собі накладення реплік різного роду, перебивання партнерів, несподівану зміну теми, високий темп мовлення. Подібні дії партнерів, які зазвичай прийнято розглядати як порушення рівної зміни ролей в діалогах, що протікають в рамках стилю підвищеної активності, отримують, за свідченням автора, статус кооперативних дій. Це означає, що під час аналізу зміни ролей необхідно обов'язково враховувати загальний стиль протікання діалогу, оскільки він може істотно впливати на визначення характеру дій комунікантів.

Зміна комунікативних ролей може відбуватися:

- 1) за ініціативи мовця:
 - а) прямого або непрямого «призначення» репліки співрозмовника;
 - б) мовного ходу в обміні репліками як от запитання-відповідь, прохання-відповідь (дія), вітання-відповідь привітанням;
- 2) за ініціативи слухача:
 - а) «нульової» регуляції, коли учасники спілкування самі вступають до розмови;
- 3) за ініціативи інтерактивного, провідного комуніканта незалежно від того, хто зробив останній мовний хід (зазвичай така зміна комунікативних ролей здійснюється в офіційній обстановці, наприклад, спікером чи головою якогось зібрання в умовах жорсткого регламенту [3]).

До числа сигналів зміни комунікативних ролей відносять вербальні, паравербальні (темпоральні, мелодійні акценти) і невербальні дії (засоби кінесики і проксемики). Крім того, зміна комунікативних ролей характеризується за типом співвіднесеності сусідніх реплік у часі, при цьому виділяють наступні різновиди переходу зміни ролей співрозмовників:

- 1) зміна комунікативних ролей з перебиванням;
- 2) «рівна» зміна комунікативних ролей;
- 3) зміна комунікативних ролей після паузи [1].

Зміна комунікативних ролей з перебиванням має місце в кожній із сфер спілкування, але, враховуючи емоційний стан комунікантів, що носить особистісний характер, співрозмовники можуть порушувати встановлені в даному соціумі норми і конвенції у тому випадку, коли між ними виникають різного роду суперечності, в яких партнер, що має більш високий соціальний статус, намагається «перехопити» комунікативну ініціативу. Це явище є більш характерним для сімейно-побутової сфери та сфери дозвілля. Комунікативні наміри учасників діалогу, їх стратегії, тактики, соціальний статус накладають відбиток на форми зміни комунікативних ролей.

Особливий інтерес викликає роль мовчання в процесі передачі комунікативної ролі. Мовчання відносять до значущого компоненту діалогічного спілкування, оскільки воно певним чином впливає на співрозмовника і інтерпретується у відповідності до ситуації спілкування [7].

Причиною мовчання може бути вербальна невимовність того, про що, можливо, доцільно було б повідомити, чи наявність великого обсягу загального для співрозмовників фонду знань, який знижує комунікативні потреби, або ситуація спілкування. Комунікативна багатозначність мовчання як нульового мовного акту пояснюється ситуацією, що визначає тему і тональність спілкування, етикетними причинами або індивідуальними особливостями мовців [2]. Дослідження мовчання як сигналу зміни комунікативних ролей проводиться з урахуванням соціальних ролей учасників, структури їх особистості, психологічного стану, на які накладаються соціальні і культурні норми соціуму, до якого вони належать.

Мовчання слухача виконує або функцію підтримки діалогічного спілкування, або припинення останнього. Необхідно зауважити, що відмежування мовчання від паузи можливо лише з опорою на ситуативну зумовленість, відносини співрозмовників, їх соціальні ролі.

Суттєву роль у передачі зміни ролей відіграє просодична інформація, яка може бути використана для подачі сигналу про майбутнє завершення або продовження репліки. У багатьох випадках саме просодія є певним індикатором, що вказує на завершення репліки співрозмовника, наприклад, в ситуаціях, коли інформація, яка необхідна для прогнозування на рівні граматики і лексики, недоступна. Просодична інформація в даному випадку «забезпечує реалізацію вказівок, що допомагають виключити багатозначність структур і виявити помилковість рішень» [4, с. 2].

Ф. Гросджін вважає основними параметрами просодії діапазон зміни і тривалість звучання складу/складів, на якому реалізується термінальний тон. За результатами експерименту слухачі здатні визначити ступінь завершеності фрази і навіть зробити припущення щодо приблизного часу подальшого звучання фрази, грунтуючись тільки на просодичних характеристиках потенційно кінцевого наголошеного складу. Згідно даних дослідника здатність прогнозування завершеності фрази на перших тактах звучання фінального слова досить сумнівна, до кінця його звучання точність прогнозу досягає 87%. Цікавим вбачається висновок, що саме потенційно фінальне слово несе в собі всю необхідну інформацію, з виключенням термінального тону із висловлювання передбачувана здатність слухача щодо довжини висловлювання і ступеня його завершеності значно знижується [6, с. 524].

Експериментальне підтвердження залежності прогнозованої здатності слухача від зміни швидкості вимовлення репліки було отримано в ході дослідження Дж. Касперс. Дослідник відзначає здатність слухача прогнозувати завершення синтагми в залежності від темпу мови і тема-рематичного членування тексту [5, с.270]. Із наближенням реми загальний темп висловлювання сповільнюється, тобто слухачу повідомляється інформація щодо наближення термінальної частини висловлювання.

Матеріали експериментів, проведених М. Зелтінг, підтверджують важливу роль просодії в потенційній зміні реплік. Як показало дослідження, закінчення синтаксичних конструкцій є лише потенційними точками завершення реплік у діалозі, причому реальними моментами зміни ролей вони стають лише за наявності відповідного просодичного оформлення. Інтонація або сигналізує про можливий кінець висловлювання, або перешкоджає зміні комунікативної ініціативи, висуваючи нову синтаксичну єдність. Так, наприклад, рівний мелодичний контур використовується мовцями як засіб, що перешкоджає зміні ролей [8, с.347].

Зміна темпу також є сигналом, що позначає перехід від однієї репліки до іншої. Кінець висловлювання характеризується уповільненням темпу, ступінь уповільнення збільшується із ступенем самостійності та завершеності інтонаційної одиниці.

Вище зазначене дозволяє зробити висновок, що більшість дослідників схильні вважати складові просодичного оформлення фінальної, рематичної частини висловлювання основним засобом, що відповідає за виділення місця зміни ролей в структурі діалогу. При цьому просодичними релевантними ознаками зміни ролей можуть слугувати пауза, темп мовлення, термінальний тон фінальної синтагми репліки.

Наведемо скрипт діалогу, на якому прослідкуємо за ходом розкриття мікротем та діалогічних єдностей логічного характеру:

S: Hello!

A: Hiya. The door's open!

S: Here, I remembered to bring you that CD.

A: Oh, cheers – that's great!

S: So, how's it going?

A: All right, but I'm totally shattered.

S: Why? What've you been up to?

A: Nothing, it's just that I didn't finish work until five o'clock this morning.

S: Oh right! Well, you'd better just chill out this evening. Do you want to watch TV, or shall I go and get a DVD?

A: Whatever.

S: Do you know what's on TV tonight?

A: Oh, no idea. Rubbish as usual, I should think.

S: Oh dear, you are in a bad mood. You're not nervous about meeting my parents, are you?

A: No – why should I be? But I am a bit worried about the long drive – my car's on its last legs.

S: Oh well, let's worry about that tomorrows. Come on, make me a nice cup of tea.

У цьому діалозі можна виділити 5 мікротем, які об'єднуються в макротему зустрічі з батьками.

S: Hello!

A: Hiya. The door's open!

S: *Here, I remembered to bring you that CD.*

A: *Oh, cheers – that's great!* (Тема 1: привітання, зав'язка діалогу)

S: *So, how's it going?*

A: *All right, but I'm totally shattered.*

S: *Why? What've you been up to?*

A: *Nothing, it's just that I didn't finish work until five o'clock this morning.* (Тема 2: настрої, самопочуття Енді)

S: *Oh right! Well, you'd better just chill out this evening. Do you want to watch TV, or shall I go and get a DVD?*

A: *Whatever.*

S: *Do you know what's on TV tonight?*

A: *Oh, no idea. Rubbish as usual, I should think.* (Тема 3: плани на вечір)

S: *Oh dear, you are in a bad mood. You're not nervous about meeting my parents, are you?*

A: *No – why should I be?* (Тема 4: напередодні зустрічі з батьками Сари)

A: *But I am a bit worried about the long drive – my car's on its last legs.*

S: *Oh well, let's worry about that tomorrows.* (Тема 5: переживання щодо справності машини)

Come on, make me a nice cup of tea.

За логічною послідовністю ремарок, що об'єднуються в діалогічну єдність, виділяють три види ремарок: ремарка, що ініціює початок розмови, ремарка-підхоплення та додаткова ремарка.

Наприклад:

1. S: *Why? What've you been up to?* → ремарка, що ініціює початок розмови

A: *Nothing, it's just that I didn't finish work until five o'clock this morning.* → ремарка-підхоплення

S: *Oh right!* → додаткова ремарка.

У вищезазначеній діалогічній єдності розмова починається з ремарки, що ініціює початок розмови, де коротке запитання «*Why?*», що є характерним для неформального діалогу, можна було б розширити «*Why are you totally shattered?*» а наступне запитання «*What've you been up to?*» логічно впливає із попереднього: людина втомилась, отже, повинна була щось робити деякий тривалий час. Відповіддю на ці запитання слугує коротка ремарка-підхоплення «*Nothing*», що виражає небажання співрозмовника підтримувати бесіду за якоїсь причини: втоми, поганого настрою, самопочуття та ін.; а слова «*...it's just that I didn't finish work until five o'clock this morning*» пояснюють дії Енді та причину його втоми. Додаткова ремарка «*Oh right!*» – реакція Сари на ремарку-підхоплення, яка виражає розуміння щодо дій Енді.

У наступній діалогічній єдності присутні три ремарки: ремарка, що ініціює початок розмови, ремарка-підхоплення та додаткова ремарка.

2. S: *Oh dear, you are in a bad mood. You're not nervous about meeting my parents, are you?* → ремарка, що ініціює початок розмови

A: *No – why should I be?* → ремарка-підхоплення

But I am a bit worried about the long drive – my car's on its last legs. → додаткова ремарка.

Початком розмови слугує неформальне привітання Сари – «*Hello!*», реакцією на яке є коротке дружнє, у певному сенсі фамільярне, привітання – «*Hiya*». Це дає змогу нам стверджувати, що комуніканти – знайомі (друзі). Далі діалог продовжується фразою Енді про те, що двері відчинені – «*The door's open!*» (ймовірно місцем зустрічі мовців є приватний простір Енді – квартира, дім, готель, тощо). Перша частина репліки – «*Here*» виступає зачіпкою для продовження комунікації, а друга – «*I remembered to bring you that CD*» інформує про те, що дівчина принесла диск. На цю ремарку Енді відповідає короткою, неформальною подякою – «*Oh, cheers*», а друга частина відповіді – «*that's great*» виражає позитивне відношення щодо дій Сари. Ремарка починається зі слова-зачіпки «*So*» та містить питання про справи у хлопця – «*how's it going?*». Енді дає коротку, нейтральну відповідь, що в нього все гаразд – «*All right*», проте він дуже втомився – «*but I'm totally shattered*». Ініціюючою стороною, якою виступає Сара, продовжується далі розмова коротким запитанням «*Why?*», що є характерним для неформального діалогу, а наступне запитання «*What've you been up to?*» логічно впливає із попереднього: людина втомилась, отже повинна була щось робити деякий тривалий час. Відповіддю на ці запитання слугує коротка ремарка-підхоплення «*Nothing*», що виражає небажання підтримувати бесіду за якоїсь причини: втоми, поганого настрою, самопочуття та ін.; слова «*...it's just that I didn't finish work until five o'clock this morning*» пояснюють причину втоми Енді. У репліці «*Oh right! Well, you'd better just chill out this evening. Do you want to watch TV, or shall I go and get a DVD?*» Сара виражає своє розуміння та дає пораду, що Енді краще відпочити цього вечора: подивитися телевізор або фільм на DVD. Енді знов відповідає стисло, однією фразою, тим самим виражаючи незацікавленість, байдужість – «*Whatever*». Розмова продовжується намаганням дівчини вяснити, які програми можна подивитись сьогодні по телебаченню – «*Do you know what's on TV tonight?*». Хлопець відповідає короткою реплікою, виражаючи небажання, негативне відношення до того, що йде по телебаченню – «*Oh, no idea. Rubbish as usual, I should think*». Сара відповідає словами, які виражають певні теплі відносини з Енді – «*Oh dear*», вона доходить до висновку, що у Енді поганий настрій – «*you are in a bad mood*» і робить припущення, що поганий настрій може бути викликаний не втомою Енді, а його майбутньою зустріччю з її батьками – «*You're not nervous about meeting my parents, are you?*». В короткій відповіді «*No – why should I be?*» Енді бравує перед Сарою, його зовсім не лякає зустріч з її батьками, він пояснює свій

поганий настрій тим, що хвилюється стосовно справності машини – «*But I am a bit worried about the long drive – my car's on its last legs*». Дівчина підтримує хлопця – «*Oh well, let's worry about that tomorrow*», вважає, що не слід хвилюватися сьогодні про те, що буде завтра, та намагається переключитися на іншу тему – «*Come on, make me a nice cup of tea*».

Отже, зважаючи на теми мікродіалогів (привітання, зав'язка діалогу; настрої, самопочуття Енді; плани на вечір; попередні зустрічі з батьками Сари; переживання щодо справності машини), їх семантичне наповнення, синтаксичну структуру та просодичне оформлення, можемо припустити, що між співрозмовниками існують дружні відносини, можливо, це двоє закоханих, які збираються незабаром зустрітися з батьками Сари. У діалозі лідером виступає дівчина, бо саме вона підтримує діалог, постійно ініціює його продовження, на всі її намагання хлопець відповідає короткими, неповними репліками, що свідчить про його небажання підтримувати розмову з якоїсь причини. У ході адитивного та електроакустичного аналізу діалогів було встановлено, що в тематичних мікродіалогах прослідковується тенденція до вживання низхідного широкого тону середнього регістру у початкових репліках та низхідного вузького тону середнього регістру у кінцевих репліках, середнього темпу та середньої гучності, тоді коли у діалогічних єдностях у ремарках, що ініціюють початок розмови та у додаткових ремарках превалює низхідний широкий або вузький тон середнього регістру у поєднанні з середнім темпом та середньою гучністю. Проте у цілому, експериментальне дослідження просодичних параметрів у англомовному побутовому діалозі: часових, мелодійних та динамічних – дозволило дійти висновку, що виокремлені просодичні характеристики побутового діалогу є нерелевантними у визначенні меж реплік діалогу, і лише у поєднанні із семантичними та синтаксичними особливостями англомовного побутового діалогу вони слугують маркером переходу ролі від одного до іншого співрозмовників.

Література:

1. Аристов С. А. Прагмалингвистическое моделирование мены коммуникативных ролей: Дис...канд. филол. наук. – Тверь, 2001. – 212 с.
2. Крестинский С. В. Интерпретация актов молчания в дискурсе / С. В. Крестинский // Язык, дискурс и личность. – Тверь : Изд-во ТГУ, 1990. – С. 38-45.
3. Тюрина С. Ю. Диалогический дискурс в деловой межкультурной коммуникации. // Международный научно-практический (электронный) журнал «INTER-CULTUR@L-NET». [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://vfnjglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v4/v4_ar10.htm.
4. Яковлева Э. Б. Просодические средства сегментации немецкого спонтанного диалогического текста: Авторефер. дис...канд. филол. наук. – М., 1996. – 25 с.
5. Caspers J. Local speech melody as a limiting factor in the turn-taking system in Dutch // Journal of Phonetics. – 2003. – Vol. 31. – P. 251-276.
6. Grosjean F. Prediction and prosody // Linguistics. – 1983. – Vol. 21. – P. 501-527.
7. Knapp K. Metaphorical and Interactional Uses of Silence // Intercultural Communication. – 1999. – № 3. – P. 347-429.
8. Selting M. On the interplay of syntax and prosody in the constitution of turn constructional units and turns in conversation // Pragmatics. – 1996. – Vol. 6. – P. 347-88.
9. Tannen D. Conversational Style // Psycholinguistic models of Production. – Norwood, 1987. – P. 251-267.